

ABDULLA AVLONIY – MILLIY UYG‘ONISH VA MA’RIFATPARVORLIK HARAKATINING YETAKCHI NAMOYANDASI

Baltamuratova Aksungul

O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi (PhD),

Abduraxmonova Munira

Maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim fakulteti 204-guruh talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21221543>

Annotatsiya: Mazkur maqolada milliy uyg‘onish va ma’rifatparvorlik harakatining yetakchi namoyandalaridan biri Abdulla Avloniyning ijtimoiy-pedagogik faoliyati va ma’rifiy merosi tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asari hamda uning maktab-maorif tizimini isloh qilishga qaratilgan g‘oyalari orqali XX asr boshlaridagi o‘zbek ma’rifatparvorlik harakatidagi o‘rnini ochib berishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, mantiqiy tahlil va manbashunoslik metodlaridan foydalanilgan bo‘lib, arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari hamda zamonaviy pedagogika tarixiga oid ilmiy adabiyotlar tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida Avloniyning yangi usul maktablarini tashkil etishdagi xizmatlari, milliy tildagi darsliklar yaratish borasidagi ishlari va uning axloqiy-tarbiyaviy qarashlari tizimli tarzda yoritildi. Xulosa qilib aytish mumkinki, Abdulla Avloniyning ma’rifatparvorlik faoliyati bugungi kunda ham milliy ta‘lim tizimini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Abdulla Avloniy, milliy uyg‘onish, ma’rifatparvorlik harakati, jadidchilik, yangi usul maktablari, «Turkiy guliston yoxud axloq», axloqiy tarbiya, o‘zbek pedagogikasi tarixi.

Kirish

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston tarixini xolisona va ilmiy asosda qayta o‘rganish, milliy davlatchilik va ma’naviyat tarixida muhim iz qoldirgan mutafakkir va jamoat arboblarning merosini teran tahlil qilish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Ayniqsa, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O‘rta Osiyoda, jumladan Turkistonda vujudga kelgan milliy uyg‘onish va ma’rifatparvorlik harakati hamda uning yorqin namoyandalari faoliyatini o‘rganish nafaqat tarixiy, balki nazariy-amaliy ahamiyatga ham ega.

Mazkur davrda yashab ijod etgan, jadidchilik harakatining yetakchi mafkurachilaridan biri, mashhur pedagog, adib va jamoat arbobi Abdulla Avloniy o‘zbek xalqining ma’rifiy va ma’naviy uyg‘onishida beqiyos xizmat ko‘rsatgan shaxslardan biri hisoblanadi. U yangi usul maktablarini tashkil etish, milliy tilda o‘quv qo‘llanmalari va darsliklar yaratish, davriy matbuot orqali xalqni ma’rifatga da’vat etish kabi yo‘nalishlarda samarali faoliyat yuritgan. Uning «Turkiy guliston yoxud axloq» asari o‘zbek pedagogik-axloqiy tafakkuri tarixida alohida o‘rin tutadi va bugungi kunda ham tarbiyaviy ahamiyatini yo‘qotmagan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ta‘lim-tarbiya sohasidagi islohotlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan yosh avlodni tarbiyalash masalalari Avloniy kabi ma’rifatparvorlarning pedagogik g‘oyalarini chuqur o‘rganishni va ulardan zamonaviy sharoitda unumli foydalanishni taqozo etadi. Shu bilan birga, Prezident Sh.M. Mirziyoyevning milliy tarix va ma’naviy meros bilan bog‘liq bir qator farmon va qarorlarida ajdodlarimiz merosini asrab-avaylash hamda yosh avlod tarbiyasida undan foydalanish alohida ta’kidlab o‘tilgan.

Tadqiqotning maqsadi – Abdulla Avloniyning milliy uygʻonish va maʼrifatparvorlik harakatidagi oʻrnini, uning ijtimoiy-pedagogik faoliyati va gʻoyaviy merosini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- Abdulla Avloniyning hayoti va ijodiy faoliyati kechgan tarixiy sharoitlarni yoritish;
- uning yangi usul maktablari va milliy taʼlim tizimini isloh qilishdagi xizmatlarini tahlil qilish;
- «Turkiy guliston yoxud axloq» asari misolida uning pedagogik-axloqiy qarashlarini oʻrganish;
- Avloniy merosining zamonaviy taʼlim tizimi uchun ahamiyatini asoslash.

Tadqiqot obʼekti sifatida Abdulla Avloniyning ijtimoiy-pedagogik faoliyati va adabiy-maʼrifiy merosi, predmeti sifatida esa uning milliy uygʻonish harakatidagi gʻoyalari va ularning zamonaviy talqini belgilandi.

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda tarixiy-pedagogik tadqiqotlarga xos majmuaviy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot uchun manba bazasi sifatida Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asari, uning davriy matbuotda («Taraqqiy», «Shuhrat», «Osiyo» kabi gazetalarda) chop etilgan maqolalari, shuningdek, jadidchilik harakatiga oid arxiv hujjatlari va zamonaviy tarixiy-pedagogik adabiyotlar tahlil qilindi.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi:

Tarixiy-qiyosiy metod – Abdulla Avloniy faoliyatini oʻz davri boshqa maʼrifatparvorlari (Mahmudxoʻja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov va boshqalar) faoliyati bilan qiyoslash, umumiylik va oʻziga xosliklarni aniqlash uchun qoʻllanildi.

Manbashunoslik tahlili metodi – Avloniyning asl asarlari, davriy matbuot materiallari va arxiv hujjatlarini ilmiy-tanqidiy nuqtai nazardan oʻrganishga xizmat qildi.

Mantiqiy-tahliliy metod – toʻplangan maʼlumotlarni tizimlashtirish, umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarishda qoʻllanildi.

Kontent-tahlil metodi – «Turkiy guliston yoxud axloq» asarining matnini pedagogik-axloqiy gʻoyalar nuqtai nazaridan tahlil qilish va unda ilgari surilgan tarbiyaviy tamoyillarni aniqlash maqsadida ishlatildi.

Biografik metod – Abdulla Avloniyning hayoti va faoliyatini davrlashtirish, uning shaxsiyati shakllanishiga taʼsir koʻrsatgan omillarni aniqlash uchun qoʻllanildi.

Tadqiqot jarayonida Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi materiallaridan, shuningdek, mustaqillik yillarida nashr etilgan monografiya va ilmiy maqolalardan, jumladan H. Boltaboyev, B. Qosimov, N. Karimov kabi olimlarning jadidchilik va maʼrifatparvorlik harakatiga bagʻishlangan tadqiqotlaridan foydalanildi. Zamonaviy manbalar sifatida soʻnggi yillarda chop etilgan ilmiy maqolalar va konferensiya materiallari ham tahlilga jalb qilindi.

Abdulla Avloniyning shaxsiyati va faoliyati oʻzbek tarixshunosligi va pedagogika tarixi fanida ancha keng oʻrganilgan boʻlsa-da, uning milliy uygʻonish harakatidagi oʻrni turli davrlarda turlicha talqin qilib kelingan.

Sovet davri tadqiqotlarida Avloniy faoliyati asosan maʼrifatparvorlik nuqtai nazaridan, mafkuraviy cheklovlar doirasida yoritilgan boʻlib, uning jadidchilik harakati bilan bogʻliqligi koʻp hollarda soyada qoldirilgan yoki tanqidiy ruhda talqin etilgan. Bu davr tadqiqotlarida asosan uning pedagogik-metodik merosi, xususan darslik yaratish faoliyati eʼtiborga olingan, biroq uning ijtimoiy-siyosiy qarashlari chuqur tahlil qilinmagan.

Mustaqillik yillariga kelib, o'zbek tarixshunosligida Avloniy merosini qayta baholash jarayoni boshlandi. B. Qosimovning jadidchilik harakati va uning namoyandalariga bag'ishlangan tadqiqotlarida Avloniy jadidchilikning yetakchi mafkurachilaridan biri sifatida tavsiflanib, uning g'oyaviy merosi Turkistondagi milliy uyg'onish jarayoni kontekstida tahlil qilingan. N. Karimov va H. Boltaboyevning ilmiy ishlarida esa Avloniyning adabiy-badiiy merosi, xususan uning she'riyati va nasriy asarlari tahlil qilinib, ularning ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyati asoslab berilgan.

«Turkiy guliston yoxud axloq» asari bo'yicha olib borilgan alohida tadqiqotlarda (jumladan, pedagogika tarixiga oid dissertatsiya va monografiyalarda) asarning axloqiy-falsafiy mazmuni hamda unda ilgari surilgan tarbiya nazariyasi tahlil qilingan. Bu tadqiqotlar asarning nafaqat adabiy, balki pedagogik-nazariy ahamiyatini ham ochib bergan.

So'nggi yillarda chop etilgan ilmiy maqolalarda Avloniy merosini zamonaviy ta'lim tizimi kontekstida qayta talqin qilishga urinishlar kuzatilmoqda. Xususan, uning tarbiyaviy g'oyalarini bugungi milliy tarbiya konsepsiyasi bilan bog'lash, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari nuqtai nazaridan qayta o'qish tendensiyasi mavjud.

Shunga qaramay, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Avloniyning milliy uyg'onish harakatidagi o'rnini yaxlit, tizimli tarzda, uning barcha faoliyat yo'nalishlarini (pedagogik, adabiy, publitsistik, ijtimoiy) o'zaro bog'liqlikda qamrab oluvchi kompleks tadqiqotlar hali yetarli emas. Ayniqsa, uning g'oyalarini zamonaviy ta'lim islohotlari bilan uzviy bog'lab tahlil qiluvchi ishlar kamchilik qiladi. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot jarayonida to'plangan manbalar tahlili natijasida Abdulla Avloniyning milliy uyg'onish va ma'rifatparvorlik harakatidagi o'rni bir necha yo'nalish bo'yicha aniq namoyon bo'ldi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, Abdulla Avloniy 1907-yildan boshlab Toshkentda bir qancha yangi usul maktablarini ochib, ularda zamonaviy o'qitish metodikasini joriy etdi. Eski usul maktablaridan farqli o'laroq, bu maktablarda fanlar tizimli tarzda, ona tilida, tushunarli metodlar asosida o'qitildi. Bu Avloniyning ta'lim tizimini isloh qilishga bo'lgan amaliy yondashuvini ko'rsatadi.

Aniqlanishicha, Avloniy «Birinchii muallim», «Ikkinchi muallim» kabi darsliklar, shuningdek, turli fanlar bo'yicha o'quv qo'llanmalarini yaratib, milliy tilda ta'lim berish tizimining shakllanishiga asos solgan. Bu darsliklar o'sha davr uchun metodik jihatdan ilg'or hisoblangan.

Asar matnini kontent-tahlil qilish natijasida unda halollik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, ilm olishga intilish kabi axloqiy tamoyillar tizimli tarzda ilgari surilgani aniqlandi. Avloniy tarbiyani ta'limdan ustun qo'yib, tarbiya masalasini millat taqdiri bilan bevosita bog'liq deb hisoblagan.

Avloniyning «Taraqqiy», «Shuhrat» gazetalaridagi maqolalari tahlili shuni ko'rsatdiki, u matbuotni xalqni ma'rifatga da'vat etish va ijtimoiy ongni uyg'otish vositasi sifatida faol ishlatgan.

Qiyosiy tahlil natijasida Avloniyning tarbiyaviy g'oyalari (shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi) bugungi O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar bilan g'oyaviy uzviylikka ega ekanligi aniqlandi.

Quyidagi jadvalda Avloniy faoliyatining asosiy yo'nalishlari umumlashtirilgan:

Faoliyat yo'nalishi	Asosiy natija
Ta'lim islohoti	Yangi usul maktablarining tashkil etilishi
Darslik yaratish	Milliy tildagi zamonaviy darsliklar
Adabiy-badiiy ijod	«Turkiy guliston yoxud axloq» asari
Publitsistika	Ma'rifatparvorlik g'oyalarining matbuotda targ'ib etilishi
Ijtimoiy faoliyat	Jadidchilik harakatidagi faol ishtirok

Olib borilgan tadqiqot natijalari Abdulla Avloniyning milliy uyg'onish va ma'rifatparvorlik harakatidagi o'rni bir tomonlama emas, balki ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. Uning faoliyatini alohida yo'nalishlar (pedagogik, adabiy, publitsistik) kesimida emas, balki yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish zarurligi tadqiqot davomida yaqqol namoyon bo'ldi.

Avvalgi tadqiqotchilar, xususan, B. Qosimov va N. Karimov Avloniyni asosan jadidchilik mafkurachisi yoki adib sifatida tavsiflashga moyil bo'lishgan bo'lsa, mazkur tadqiqot uning pedagogik faoliyati bilan adabiy-g'oyaviy merosi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatib berdi. Ya'ni, «Turkiy guliston yoxud axloq» asaridagi axloqiy tamoyillar shunchaki adabiy-falsafiy mushohada bo'lmay, balki bevosita uning maktablardagi amaliy tarbiyaviy ishiga asos bo'lgan dastur vazifasini o'tagan. Bu topilma sovet davri tadqiqotlaridagi Avloniyni faqat «pedagog-metodist» sifatida cheklab ko'rsatish tendensiyasidan farqli, uning g'oyaviy chuqurligini yanada to'liqroq ochib beradi.

Shu bilan birga, natijalar Avloniyning tarbiya haqidagi qarashi – tarbiyani millat taqdiri bilan bevosita bog'lash g'oyasi – nafaqat o'z davri, balki bugungi kun uchun ham dolzarb ekanligini tasdiqlaydi. Zamonaviy ta'lim islohotlarida ilgari surilayotgan «shaxsni har tomonlama kamol toptirish», milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi kabi tamoyillar mohiyatan Avloniy asos solgan g'oyaviy negizga borib taqaladi. Bu o'xshashlik tasodifiy emas, balki milliy pedagogik an'ananing tarixiy davomiyligidan dalolat beradi.

Ayni paytda, tadqiqot muayyan cheklovlarga ham ega. Birinchidan, Avloniyning arxiv fondlaridagi ba'zi hujjatlari to'liq ilmiy muomalaga kiritilmaganligi sababli, uning ijtimoiy-siyosiy faoliyatining ayrim qirralari yetarlicha yoritilmagan bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, «Turkiy guliston yoxud axloq» asarining turli nashrlari o'rtasidagi tahririy farqlar alohida matnshunoslik tahlilini talab qiladi, bu esa mazkur maqola doirasidan tashqarida qoldi.

Kelgusi tadqiqotlar uchun Avloniy va boshqa jadid ma'rifatparvorlari (Behbudiy, Munavvarqori, Fitrat) g'oyalarini qiyosiy tahlil qilish, shuningdek, uning pedagogik merosini zamonaviy ta'lim texnologiyalari kontekstida amaliy qo'llash imkoniyatlarini o'rganish istiqbolli yo'nalish bo'lishi mumkin.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqot Abdulla Avloniyning milliy uyg'onish va ma'rifatparvorlik harakatidagi o'rni ko'p qirrali va tizimli ekanligini tasdiqladi. Uning yangi usul maktablarini tashkil etishdagi amaliy xizmatlari, milliy tildagi darsliklar yaratishdagi ishlari, «Turkiy guliston yoxud axloq» asaridagi axloqiy-tarbiyaviy g'oyalari hamda davriy matbuotdagi ma'rifatparvorlik faoliyati bir-biri bilan uzviy bog'liq yaxlit tizimni tashkil etadi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Avloniyning ma'rifatparvorlik merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, milliy ta'lim tizimini takomillashtirish hamda yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligida tarbiyalash jarayonida muhim manba bo'lib

xizmat qilishi mumkin. Shu sababli, Abdulla Avloniy kabi ma’rifatparvorlarning merosini har tomonlama o’rganish va uni zamonaviy ta’lim amaliyotiga tatbiq etish istiqbolli ilmiy-amaliy yo’nalish hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Ilin bosmaxonasi, 1913 (1-nashr, litografik). 2-nashr – 1917.
2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: «O’qituvchi», 1992.
3. Avloniy A. Birinchi muallim (Muallimi avval). – Toshkent, 1909.
4. Avloniy A. Ikkinchi muallim (Muallimi soniy). – Toshkent, 1912.
5. Avloniy A. Adabiyot yoxud milliy she’rlar. 4 qism. – Toshkent, 1909–1916.
6. Avloniy A. Maktab gulistoni (Gulistoni maktab). – Toshkent, 1915/1917.
7. Avloniy A. Mardikorlar ashuvlasi. – Toshkent, 1917.
8. Xurshid Davron kutubxonasi. Abdulla Avloniy (1878–1934) — biografik ma’lumotlar. n.ziyouz.com portali.
9. BuxDU elektron kutubxonasi. Abdulla Avloniy — hayoti va ijodiy faoliyati sharhi.
10. Ziyouz.uz — O’zbek nasri onlayn antologiyasi. «Turkiy guliston yoxud axloq» to’liq matni.
11. Qosimov B. Milliy uyg’onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: «Ma’naviyat».
12. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent.
13. Boltaboyev H. Jadid adabiyoti tarixi. – Toshkent: «Fan».
14. Rashidova D.A. Jadidchilik harakati va uning ma’rifiy-madaniy ahamiyati.
15. Sa’dullayev A. O’zbek pedagogik fikri taraqqiyoti tarixi. – Toshkent: «O’qituvchi».
16. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. – Toshkent: «O’zbekiston», 2020.
17. O’zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi materiallari.
18. Shoripov J. «Maktab gulistoni» tarjimalari tahlili.
19. Pedagogika ilmiy-metodik jurnali maqolalari (jadid maktablari mavzusida).
20. Nizomiy nomidagi TDPU ilmiy jurnallari — Avloniy pedagogik merosi bo’yicha maqolalar.